

15. Sas, P. M. (2010). Chyselnist zaporozkogo viiska u Khotynskii bytvi 1621 r. [*The number of troops Zaporizhzhya in Khotyn battle 1621*]. Ukr. Ist. Zhurn, 2, 17–37.
16. Sas, P. M. (2011). Artyleria u Khotynskii bytvi 1621 r. [*The artillery in Khotyn battle 1621*]. Ukr. Ist. Zhurn, 6, 16–35.
17. Sas, P. M. (2005). Polityko-pravovi zasady voennoi sluzhby zaporozhciv ta groshova vynagoroda im za uczast u Khotynskii viini 1621 r. [*Political and legal basis of military service Zaporozhians and their remuneration for participation in Khotyn war in 1621*]. Ukr. Ist. Zhurn, 6, 4–33.
18. Sas, P. M. (2012). Khotynska viina 1621 roku [*The Khotyn war 1621*]. Bila Tserkva: Vydavets Pshonkivskii O.V.
19. Nagielski, M. (2016). Kozaczyzna Zaporoska w dobie kampanii chocimskiej 1621 roku. Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne, 143, Z. 2, 277–285.
20. Chojnecki, S., Krząstek, T. (2001). Szlakiem hetmana Chodkiewicza i króla Sobieskiego. Warszawa: Vipart.
21. Podhorodecki, L. (2008). Chocim 1621. Warszawa: Bellona.
22. Tretiak, J. (1921). Historia wojny chocimskiej. Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza.
23. Franz, M. (2002). Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
24. Alekberli, M. A. (1957). Khotinskaia voina (1621 g.) [*The Khotyn war (1621)*]. Chernovtsy: Chernovitskii gosudarstvennyi universitet.
25. Kirvine, G. (2011). Yan-Karol Khodkevich – Golovnokomanduvach polsko-lytovskogo viiska [*Jan Karol Chodkiewicz – Chief of the Polish-Lithuanian army*]. Khotynska viina – bytva za Centralnu Evropu, 177–208.
26. Sun-Tzy (2016). Mystetstvo viiny [*The Art of War*] Pereklad S. Lesniak. Lviv: Vydavnytstvo Starogo Leva.

УДК 94(477.7):334.734:631.115.8«18/19»

**ЗЕМЛЕРОБСЬКІ АРТІЛІ М. В. ЛЕВИТСЬКОГО:
АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР**

Пятницькова Ірина

У статті висвітлено діяльність землеробських артилій, заснованих М. В. Левитським у другій половині 90-х рр. XIX ст. на Півдні України. Методо-

логічною основою праці стали антропологічні підходи, згідно з якими діяльність артільей розглядається з позиції значимості та користі для їхніх членів. У роботі дотримано принципу історизму, використані як загальнонаукові, так і історичні методи наукового дослідження, а саме: проблемно-хронологічний, статистичний, компаративний. Висвітлено історію створення землеробських артільей. Розглянуто їхню внутрішню структуру, принципи та умови співпраці, які базувались на засадах рівності всіх членів. Визначено, що діяльність землеробських артільей сприяла розвитку господарств селян, які входили до їхнього складу. Актуалізовано питання їхньої морально-виховної функції. Проаналізовано причини розпаду землеробських артільей на початку ХХ ст. Описано сприйняття селянами артільної діяльності, низький рівень усвідомлення ними кооперативних ідеалів. Практичне значення цього дослідження полягає у тому, що його фактичний матеріал, результати та висновки можуть слугувати для подальшої розробки проблем кооперативного руху, підготовки лекційних курсів та спецкурсів з соціально-економічної історії України кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: землеробська артіль, кооперація, кооперативний рух, селяни, сільське господарство.

Сучасна історична наука в Україні переживає час свого істотного оновлення. Перспективними стають дослідження історії повсякденності, ментальності, що значно розширюють і поглиблюють знання про минуле. Серед всього розмаїття тем сучасних досліджень вітчизняні історики значну увагу присвятили вивченню кооперативного руху, його значенню та впливу на життя українського суспільства кінця ХІХ – початку ХХ ст. Одним із його напрямів були землеробські артілі, засновані М. В. Левитським у 90-ті рр. ХІХ ст. на Півдні України. Їхня унікальність полягає в тому, що це були перші подібні організації на території України. Не зважаючи на відносно короткий час свого існування, вони вплинули на зміну повсякденного життя та світогляду селян, які брали в них участь.

Вивчення південноукраїнських землеробських артільей почалося ще за часів їхнього активного функціонування, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Історія, принципи функціонування землеробських артільей розглядалися у працях І. Фаресова, С. Л. Маслова [14, 10]. На основі статистичного матеріалу дослідники аргументовано доводили, що участь у них сприяла збагаченню та покращенню господарства артільників. У радянську добу вчені не приділяли окремої уваги дослідженню цієї проблеми. За часів незалежності вона знову стала актуальною і розглядалась як перспективний досвід організації співпраці

в перехідну добу. Діяльність землеробських артілей була проаналізована у загальних роботах з історії кооперативного руху України В. І. Марочка, А. І. Фаренія [9, 12, 13]. Життєвому шляху, діяльності та творчому доробку М. В. Левитського присвячено дослідження В. Б. Вовченко [2].

Не зважаючи на те, що тема землеробських артілей не є новою для вітчизняної історіографії, недослідженими залишаються питання внутрішньої організації співпраці та співжиття членів артілей, впливу кооперативних ідей на зміну ментальності їхніх учасників. З огляду на це метою цієї статті є дослідження землеробських артілей В. М. Левитського з позиції антропологічного підходу. На цьому шляху необхідно реалізувати завдання: висвітлити умови співпраці артільників, проаналізувати вплив артільної діяльності на життя її членів, визначити значення землеробських артілей та їхньої діяльності.

Джерельну базу цього дослідження складають матеріали ф. 327 «Левитський М. В.» Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, до якого ввійшли спогади М. В. Левитського, статuti землеробських артілей, результати їх перевірок, анкети та заяви членів.

Микола Васильович Левитський народився 25 березня 1858 р. у с. Хмільна Канівського повіту Київської губернії в сім'ї священика. Пізніше родина переїхала до Чигирина, а з 1861 – до с. Федвар Олександрійського повіту Херсонської губернії. Навчався «артільний батько» у Більській гімназії на Холмщині. Як і більшість його однолітків, захоплювався працями М. Чернишевського, М. Добролюбова, Ф. Лассаля, ідеями кооперативного руху. «...Під впливом прочитаних книг та власних роздумів я поступово приходив до думки, що основою народного благополуччя є народна самодіяльність, самопоміч», – писав М. В. Левитський [7, 1–23].

Ще у студентські роки він організував кооперативну їдальню та кооперативну оренду квартири для учнів. У більш дорослому віці він не відмовився від свого юнацького захоплення кооперативним рухом. Після закінчення Харківського університету Микола Васильович працював секретарем Олександрійського повітового земства на Херсонщині.

Саме тоді він ініціював перед земством розгляд питання про необхідність поширення кооперації у повіті. У 1887 р. Олександрійське повітове земство прийняло рішення про необхідність організації у повіті сільськогосподарських артілей. Селяни позитивно поставилися до ідеї започаткування колективного землеробства. Вже за перший рік діяльності у повіті артілі обробили понад дві тисячі десятин землі. Проте ініціатива М. В. Левитського наштовхнулася на супротив з боку місцевої влади, яка вбачала в артілях потенційну загрозу існуючому політичному ладу. У результаті М. В. Левитський був усунутий від

обійманої посади, а артіль, втративши свого координатора, занепала та розпалася [12, 196].

Після цього Микола Васильович займався літературно-публіцистичною роботою й адвокатської практикою в Єлисаветграді. Проте, бажання займатися кооперативною діяльністю його не полишало. До активізації діяльності в цьому напрямі М. В. Левитського підштовхнули тяжкі наслідки голоду 1891–1892 рр. та об'єктивна потреба в допомозі селянам.

За його сприяння у вересні 1894 р. у с. Федвар Олександрійського повіту Херсонської губернії було створено першу артіль зі спільної обробки землі, яка стала класичним прикладом для інших [4, 3]. До 1899 р. М. В. Левитським у Херсонській губернії було відкрито 125 землеробських артілей [1, 20]. Артільний рух почав швидко поширюватися з Херсонщини на інші регіони України.

Артілі складались з незначної кількості членів. У середньому до однієї такої організації входило 20–28 осіб. На рівні з чоловіками членами артілей були й жінки. Переважна більшість артільників були українцями, значно менше росіян та молдаван. Вони створювали спільне господарство. Об'єднували для загального користування всю землю, власну і орендовану. Увесь робочий інвентар зносили у господарське подвір'я. Кожен член вносив у артіль майна порівну. Якщо хтось вносив більше, тому артіль виплачувала різницю або за нею зберігався борг у розмірі різниці. За даними джерел у середньому одна артіль мала від 4 до 10 коней і один плуг, а кожна артільна родина обробляла близько 5 дес. землі [4, 3]. Під спільну відповідальність артільники отримували позики від кредитних установ різної форми власності для оренди землі, придбання насіння, добрив, реманенту.

Артільники спільно обробляли землю, у вільний від артільної роботи час вони могли працювати на себе. Зібраний врожай ділили між собою порівну, при цьому враховувались вікові особливості працівників. Так, підлітки отримували 1/2 паю, діти 12–14 років – 1/3 [6, 5–10].

Спільне господарювання сприяло позитивним зрушенням у господарстві артільників. На початку вересня 1896 р. Херсонським губернським управлінням було створено спеціальну комісію для перевірки діяльності землеробських артілей. Після обстеження вона дійшла наступного висновку: «Порівняння майнового стану членів до вступу в артіль з тим, що вони мають зараз, вражає своєю різницею економічного благополуччя» [3, 3].

Подальші перевірки 1896 р., 1897 р., 1898 р. показали, що після вступу селян до артілей спостерігався помітний прогресивний розвиток їхніх господарств. Так, у 1896 р. було обстежено 70 артілей, до яких входило 287 господарств. Порівняно з часом до вступу в артіль, кількість коней і волів у них

збільшилася на 77 %, плугів – на 69 %, посівних площ – на 34 % [8, 5]. Наступного року було обстежено 116 артільей, до яких входило 496 господарств або 2 761 особа. Посівні площі, кількість худоби та реманенту у них збільшились удвічі. Результати перевірки показали, що селянам вдалося не лише налагодити своє господарство, а й вчасно виконати кредитні зобов'язання. За короткий час вони сплатили половину боргу. Тенденцію нарощення сільського господарства демонструє дослідження наступного 1898 р. Ним було охоплено 125 артільей, які діяли в 25 селах Херсонщини. До них були залучені 550 родин з 3 040 особами. Після вступу в артілю у селян поголів'я робочої худоби збільшилося на 60 %, кількість сільськогосподарського реманенту – на 75 %, землі – на 92 %.

Показовим є те, що артільники намагались використати провідну на той час сільськогосподарську техніку та реманент. Так наприклад, дві артілі с. Сентова Херсонщини придбали молотильну машину на кінському приводі [11, 50–51]. Розширення посівних площ, використання покращеного реманенту, добрив сприяли збільшенню врожайності артільних господарств. Остання перевірка виявила, що врожайність зернових культур в артільних господарствах за короткий час їхнього існування збільшилась на 44 % [8, 6]. За свідченнями селян, поля артільників були в значно кращому стані за приватновласницькі володіння [11, 50–51].

Велику увагу в артілях приділяли духовній стороні співпраці артільників, їхньому моральному вихованню. Сам М. В. Левитський вважав, що кооперація мала велике виховне значення і була здатна підготувати особу як до життя в реальних соціально-економічних умовах, так і сформувати душу, закласти в неї необхідні для нового часу моральні та психологічні риси [7, 27]. М. В. Левитський не обмежувався теоретичним осмисленням виховних функцій кооперативів, а й намагався реалізувати свої задуми на практиці. Члени землеробських артільей повинні були дотримуватися певних правил співпраці: сумлінно виконувати свою роботу, підтримувати дисципліну, спокій та порядок. В угодах землеробських артільей йшлося про те, що артільники повинні жити у згоді та любові, не жувати горілку, не лаятися, вирішувати усі питання разом шляхом обговорення. За порушення цих правил виносились догани, існувала система штрафів, яка передбачала, що за перше зауваження стягнення складало – 3 крб., за друге – 6 крб., за третє – порушника виключали зі складу артілі [6, 5–10]. Ці правила виявилися дієвими і сприяли покращенню відносин між членами артільей. Так, В. Ф. Левитський після відвідин херсонських артільей повідомляв: «Справа велася дружно, весело, з жартами і була схожою на свято, проте артільники мусили виконувати роботу, яку за складністю можна порів-

няти з працею на цегляному заводі. При цьому повна відсутність пригощання горілкою, жодного лайливого слова» [11, 49–50].

Селяни на початковому етапі зі значним ентузіазмом та захопленням ставилися до кооперативної співпраці. Згаданий раніше В. Ф. Левитський писав: «У деяких артільях можна було побачити дітей, які, наслідуючи роботу старших, грали в артіль, обирали собі артільного старосту і одного з дітей називали Левитським» [11, 49–50].

Не зважаючи на позитивні зрушення у господарствах артільників, на початку ХХ ст. більшість об'єднань припинили своє існування. У 1902 р. залишалося лише 16 таких організацій [14, 8]. До цього призвів цілий ряд причин. Головною з них було те, що артільники не були настільки захоплені ідеями кооперації, самопомочі, самопомоги, як М. В. Левитський. Індивідуалістичні, приватновласницькі риси домінували над колективними. Більшість селян розглядали свою участь в артілі як тимчасову, як можливість, передусім, вирішити свої фінансові проблеми та покращити стан свого господарства. Так, одна з комісій Херсонського губернського земства після обстеження артілей прийшла до висновку, що єдиною причиною їхнього виникнення була потреба бідних селян у грошах, адже кожному з них окремо, з огляду на низьку кредитоспроможність, позики не видавалися. Спільне господарство слугувало лише зовнішньою ознакою існування артільного господарства та засобом вигідної і зручної виплати боргу за позиками [10, 192].

До того ж, позики видавалися не артілям, а окремо кожній особі і в різних розмірах. З огляду на це придбану худобу чи реманент селяни вважали особистою власністю, а не артільною, визнавали лише свої зобов'язання з виплати кредитів, а не з виконання спільної роботи. Як правило, після того, як господарство того чи іншого артільника після отриманого кредиту починало давати позитивні результати, він виходив з артілі і продовжував самостійне господарювання. Ця обставина руйнувала цілісність артілей, перетворювала їх на засіб отримання кредитів, а не на ефективний спосіб організації праці. Серед херсонських селян кінця ХІХ – початку ХХ ст. був поширений вислів «за гроші – спасибі, за артіль – ні» [10, 192]. Сам М. В. Левитський зазначав: «Я і сам дивлюся на артіль як на милиці під час хвороби. Як тільки видужують, так і кидають милиці геть... Доки селяни не в змозі придбати власний реманент та худобу, хай беруть позики та об'єднуються в артілі. Як тільки виплатять позик, хто їм заважає розділити майно артілі між собою, і вести своє господарство окремо? Хай ділять! Артіль зробила свою справу і милиці стали не потрібними» [15, 13–14].

Негативно на діяльності артілей позначилось і недостатнє фінансування. Кредитні установи з пересторогою ставилися до землеробських артілей, видані ними позики були незначного розміру. Самі артільники зазначали, що позичених Державним банком коштів вистачало лише на те, щоб засіяти поля. Цей фактор не сприяв зацікавленості селян у продовженні артільної співпраці.

Однією з причин розпаду артілей була відсутність на місцях освіченого, зацікавленого в продовженні артільної справи керівництва. Фактично М. В. Левитський був єдиним їхнім керівником і координатором. Йому складно було одному слідкувати за діяльністю артілей, які знаходилися на значній відстані одна від одної. З часом зв'язок з одними втрачався, з іншими – послаблювався. У результаті, за відсутності єдиного координуючого центру, артілі розпадались.

Значною перепоною артільної діяльності було вороже ставлення до неї органів влади [8, 8–9]. У своїй доповіді Вільному економічному товариству М. В. Левитський зазначав: «місцева влада отруювала моє життя, взагалі гальмувала мою роботу, не давала ні мені, ні артільникам, ні хвилини спокою» [8, 1]. Вбачаючи у артілях потенційну загрозу існуючому політичному ладу, міністр внутрішніх справ Д. С. Сіпягін по всіх губерніях розіслав циркуляр, згідно з яким, у разі появи в якомусь місті чи селі М. В. Левитського, поліції необхідно було слідкувати за ним, не допускати бесід з селянами [8, 2].

Відсутність чіткої законодавчої бази також ускладнювала діяльність артілей. На території Російської імперії до 1902 р. не існувало законодавчих і нормативних актів, які б визначали порядок створення, напрями діяльності артілей. Всі вони створювалися та діяли за статутами, артільними угодами, які розробляли самостійно на основі західноєвропейських аналогів. Лише після затвердження цих документів міністерством фінансів артілі мали право розпочати діяльність [5, 138–142].

Таким чином, землеробські артілі сприяли розвитку господарств своїх членів. Завдяки отриманим позикам у селян з'явилася можливість розширити посівні площі, придбати необхідну худобу, реманент, добрива, що в подальшому сприяло більш широкому та інтенсивному залученню їх до капіталістичних умов господарювання. Важливим є й те, що артілі не обмежувались виключно виробничою сферою, а значну увагу приділяли моральній стороні співпраці. Базувались на принципах взаємоповаги, пропагували здоровий спосіб життя. Значна увага приділялась просвітництву, запровадженню нових технологій у сільськогосподарське виробництво. Водночас артільна співпраця сприймалася селянами як тимчасовий захід. Залучення їх до артільної діяльності було обумовлене суто практичними цілями: можливістю отримання кредиту на прийнятних умовах, розширенням посівних площ за рахунок колективної

оренди землі. Принципи, правила діяльності артілей для селян уособлювали правила гри, дотримання яких було запорукою виграшу у вигляді розширення власного господарства та нарощення його виробничого потенціалу. Коли виграш був у руках, гра втрачала сенс, а разом з тим і необхідність у роботі артілі.

Проблема історії землеробських артілей В. М. Левитського не є вичерпною. Подальшого вивчення вимагає питання ставлення місцевого населення, як членів, так і сторонніх осіб до артілей. Не дослідженими залишаються питання рівня самоуправління артілей, культурно-просвітницької діяльності серед їхніх членів, не відомими до цього часу залишаються артільні старости та ступінь їхньої участі в організації та діяльності організацій.

Abstract

The article reflects the activity of agricultural artels founded by M. V. Levitskiy in the second half of the 90s of the XIX century. on the south of Ukraine. Methodological basis of the work was anthropological approaches, according to which the activities of artels are viewed from the standpoint of significance and benefit for their members. The principle of historicism is observed in the work, both general scientific and historical methods of scientific research are used, namely problem-chronological, statistical, comparative. The history of the creation of agricultural artels is reflected. They consider their internal structure, principles and conditions of cooperation, which were based on the principles of equality of all members. It is determined that the activities of agricultural artels contributed to the development of farms of peasants. The question of their moral-educational function is actualized. The causes of the decay of agricultural artels in the early twentieth century are analyzed. Describes the perception of peasant art activities, a low level of awareness of cooperative ideals. The practical significance of this study is that its factual material, results and conclusions can serve to further develop the problems of the cooperative movement, the preparation of lecture courses and special courses on the socio-economic history of Ukraine at the end of the XIX – early XX

Key words: *agricultural artel, cooperation, cooperative movement, farmers, agriculture.*

Аннотация

В статье рассмотрена деятельность земледельческих артелей, основанных М. В. Левитским во второй половине 90-х гг. XIX в. на Юге Украины. Методологической основой исследования являются антропологические подходы, согласно которым деятельность артелей рассматривается с позиции

значимости и пользы для их членов. В работе соблюден принцип историзма, использованы как общенаучные, так и исторические методы научного исследования, а именно: проблемно-хронологический, статистический, компаративный. Отражена история создания земледельческих артелей. Рассмотрена их внутренняя структура, принципы и условия сотрудничества, которые базировались на принципах равенства всех членов. Определено, что деятельность земледельческих артелей способствовала развитию хозяйств крестьян, входивших в их состав. Актуализирован вопрос их нравственно-воспитательной функции. Проанализированы причины распада земледельческих артелей в начале XX в. Описаны восприятия крестьянами артельной деятельности, низкий уровень осознания ими кооперативных идеалов. Практическое значение данного исследования заключается в том, что его фактический материал, результаты и выводы могут служить для дальнейшей разработки проблем кооперативного движения, подготовки лекционных курсов и спецкурсов по социально-экономической истории Украины конца XIX – начала XX вв.

Ключевые слова: земледельческая артель, кооперация, кооперативное движение, крестьяне, сельское хозяйство.

ДЖЕРЕЛАТА ЛІТЕРАТУРА

1. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні / П. Височанський. – Х.: Червоний шлях, 1925. – 20 с.
2. Вовченко В. Б. Архівна спадщина кооператора, державного і громадського діяча М. В. Левитського (1859–1936): історія, реконструкція, зміст: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.10 «Документознавство, архівознавство» / В. Б. Вовченко. – К., 2007. – 16 с.
3. Выписки из доклада Херсонской земской управы земскому собранию 1896 г. о земледельческих артелях на основании исследования их особой комиссии губернского земства, 1896 г. // ІР НБУ. – Ф. 290. – Спр. 3542. – 4 арк.
4. О сельскохозяйственных агронимических артелях в Херсонской губернии, конец XIX в. // ІР НБУ. – Ф. 290. – Спр. 3577. – 3 арк.
5. Баллин Н. П. Пятьдесят лет моей жизни. Развитие моих социальных стремлений / Н. П. Баллин // ІР НБУВ. – Ф. 326. – Спр. 3. – 230 арк.
6. Левитский Н. В. Земледельческие артели Херсонской губернии, 1895–1896 гг. / Н. В. Левитский // ІР НБУВ. – Ф. 327. – Спр. 36. – 56 арк.
7. Левитський М. В. Спогади з минулого. Автобіографічний начерк, 1919 р. / М. В. Левитський // ІР НБУВ. – Ф. 327. – Спр. 540. – 31 арк.

8. Левитский Николай Васильевич в Императорское Вольное экономическое общество. Заявление о состоянии артельного и кооперативного дела в России, о погашениях ссуд, выданных Экономическим обществом артелям и др., 1898 г. // ИР НБУВ. – Ф. 327. – Спр. 832. – 37 арк.

9. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоритичний аспект (1861–1929 рр.) / В. І. Марочко. – К.: М. Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.

10. Маслов С. Трудовые земледельческие артели. Их значение, история их организации и устав / С. Маслов. – Ярославль: Ярослав. кредит. союз кооперативов, 1918. – 354 с.

11. Левитський В. Ф. Земледельческие артели Херсонской губернии / В. Ф. Левитський // Русская мысль. – 1896. – № 9. – С. 50–51.

12. Фареній І. А. З історії діяльності «артільного батька» Миколи Левитського у період становлення кооперативного руху (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / І. А. Фареній // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2005. – Вип. 9. – С. 193–201.

13. Фареній І. А. З історії становлення кооперативного руху в Надніпрянській Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / І. А. Фареній. – Черкаси: Національний університет ім. Богдана Хмельницького, 2003. – 144 с.

14. Фаресов И. Земледельческая и ремесленная кооперация в России / И. Фаресов. – СПб.: Типография М. Меркушова, 1902. – 32 с.

15. Фаресов И. Народники и марксисты / И. Фаресов. – СПб.: Типография М. Меркушова, 1899. – 27 с.

References

1. Vysochanskiy, P. (1925) *Korotka Istoriya kooperativnogo ruhu na Ukrayini [Brief History of the cooperative movement in Ukraine]*. Kharkiv: Red path.

2. Vovchenko, V. B. (2007) *Arhivna spadschyna kooperatora, derzhavnogo i gromadskogo diyacha M. V. Levitskogo (1859–1936): istoriya, rekonstruktsiya, zmist [Archival heritage cooperator, state and public figure M. Levites (1859–1936): history, reconstruction, meaning]* (Abstract of PhD thesis), Kiev.

3. Vyipiski iz doklada Hersonskoy zemskoy upravly zemskomu sobraniyu 1896 g. o zemledelchiskih artelyah na osnovanii issledovaniya ih osoboy komissii gubernskogo zemstva [*Extracts from the report of the Kherson Zemstvo Board to the Zemstvo Assembly in 1896 on farmer's artels on the basis of a study of their special commission of the provincial zemstvo*], 1896. Institute of Manuscripts of National library of Ukraine (IM NLU), Fund 290, File. 3542.

4. *selskohozyaystvennyih agronimicheskikh artelyah v Hersonskoy gubernii [On agricultural agronomic artels in Kherson province, the end of the XIX century]*, konets XIX v. IM NLU, Fund 290, File 3577.

5. Ballin N. P. Pyatdesyat let moey zhizni. Razvitie moih sotsialnyih stremleniy [*Ballin N. P. Fifty years of my life. The development of my social aspirations*]. IM NBU, Fund 326, File 3.

6. Levitskiy N. V. Zemledelchiskie arteli Hersonskoy gubernii [*Levitsky N. V. Farmer's artels of the Kherson province*], 1895–1896. IM NLU, Fund 327, File 36.

7. Levitskiy M. V. Spogadi z minulogo. Avtobiografichniy nacherk [Levytskyy M. V. Memories from the past. Autobiographical sketch], 1919, IM NLU, Fund 327, File 540.

8. Levitskiy Nikolay Vasilevich v Imperatorskoe Volnoe ekonomicheskoe obshchestvo. Zayavlenie o sostoyanii artelnogo i kooperativnogo dela v Rossii, o poga-sheniyah ssud, vyidannyih Ekonomicheskim obshchestvom artelyam i dr. [*Levitsky Nikolai Vasilyevich in the Imperial Free Economic Society. Statement on the state of the artel and cooperative business in Russia, on repayment of loans issued by the Economic Society to the artels, etc.*], 1898. IM NLU, Fund 327, File 832.

9. Marochko, V. I. (1995) Ukrayinska selyanska kooperatsiya. Istoriko-teorichniy aspekt (1861–1929 rr.) [*Ukrainian peasant cooperatives. Historical theoretic aspect (1861–1929 gg.)*]. Kiev: M. P. Kots Publishing.

10. Maslov, S. (1918) Trudovyye zemledelcheskie arteli. ih znachenie, istoriya ih organizatsii i ustav [*The labor agricultural cooperative. Their significance, the history of their organization and the charter*]. Yaroslavl: Yaroslavl. credit. Union kooperatyvov.

11. Levitsky, V. F. «Zemledelcheskie arteli Hersonskoy gubernii [*Zemledelcheskiye Artel Hersonskoy province*]», *Russian Thought*, no. 9, (1896): 50–51.

12. Farenii, I. A. «Z istoriyi stanovlennya kooperativnogo ruhu v Nadnipyrianskiy Ukrayini (druga polovina XIX – pochatok XX st.) [*With a history of «artisanal father» Nicholas Levites in the period of the cooperative movement (late XIX – early XX century.)*]», *Problems of history of Ukraine XIX – early XX century*, no. 9, (2005): 193–201.

13. Farenii, I. A. (2003) Z istoriyi stanovlennya kooperativnogo ruhu v Nadnipyrianskiy Ukrayini (druga polovina XIX – pochatok XX st.) [*From the history of the formation of the cooperative movement in Nadnipyrianskiy Ukraine (the second half of the XIX and beginning XX century)*]. Cherkasy: The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy.

14. Faresov, I. (1902). Zemledelchiskaya i remeslennaya kooperatsiya v Rossii [*Agricultural and craft cooperation in Russia*]. Saint-Petersburg: M. Merkushev's Typography.

15. Faresov, I. (1899). Narodniki i marksisty [*Populists and marksists*]. Saint-Petersburg: Typography Merkuvsheva.